

PIIRISSAARE PALVELA IKOONID - PÕLENGUST RESTAUREERIMISENI

Autor:

Kristina Aas ^[1]

Number:

Anno 2019/2020

Rubriik:

Konserveerimine

Artikkel käsitleb Piirissaare vanausuliste palvela põlengut ning sündmusi, mis sellele kohutavale õnnetusele järgnesid. Põhitähelepanu on koondatud palvelas asunud ikoonide konserveerimis-/restaureerimisprotsessile. Põhjalikumalt on välja toodud põnevamad dilemmad kahe ikooni konserveerimismetoodika leidmisel ning lõpliku valiku põhjendused. Põgusalt on vaatluse all ka palvelas asunud hinnalise raamatupärandi edasine saatus. Artikli lõpus on välja toodud kõigi restaureeritud või veel töös olevate ikoonide nimekiri koos enne-pärast fotomaterjaliga.

Piirissaare palvela ja ikonostaas enne põlengut

Saare küla palvemaja ehitati ilmselt koos Saareküla vanausuliste koguduse registreerimisega 1920. aastatel. Plaat, Vene vanausulised ja nende pühakojad Eestis. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2016, lk 114–119. ning see jäi Piirissaare ainukeseks vanausuliste pühakojaks kuni 2016. aasta tulekahjuni.

Palvela ikonostaas pole valminud terviklahendusena [ill 1 ^[2]]. Selle kujunemine on olnud pikem protsess, mille käigus on ikoonid palvelasse jõudnud erinevaid teid pidi, näiteks annetajate kaudu. Ikonid on dateeritud erinevatesse aegadesse valdavalt 19. sajandi II poolest kuni 20. sajandi I pooleni, vanim ikoon on dateeritud 17. sajandisse. Osad ikoonid on korduva süžeeaga, näiteks „Kõikide Kurbade Rõõmu Jumalaema“ on kujutatud kahel korral. Lisaks on teada, et vähemalt üks ikoon on algselt maalitud eraisikule. Kultuurimälestiste riiklik register, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=21668> ^[3] (vaadatud 11.06.2019). Viie ikooni puhul on teada ka maalija, kelleks on kuulsa ikoonikirjutaja Gavriil Frolovi õpilane Mark Solntsev (1899–1957).

Põleng ja tagajärjed

2016. aasta 16. mai varahommikul kell 1.05 teatati häirekeskusele, et Tartumaal Peipsi järvel Piirissaare vallas Saare külas põleb laustules kaks elumaja. Kutseliste päästjate saarele saabumise ajaks põles kokku juba kolm majapidamist ja süttinud oli ka vanausuliste palvela katus [ill 2 ^[4]], [ill 3 ^[5]], [ill 4 ^[6]]. Põlevasse palvelasse sisenenud päästjad toimetasid välja raamatuid, ikoone, riste ning muud rituaalideks ja usueluks vajalikku. Saatuslikul varahommikul langesid kokku mitmed asjaolud: tulekahju kustutamist raskendas tugev tuul ja saarele omane ehitusstiil, mille järgi majapidamised asuvad lähestikku ning abihooned on elumajadega kokku ehitatud. Mandriga ühendust tagav praam oli remondis ning enamus elanikke oli uueks nädalaks saarelt lahkunud. Tulekahju lokaliseeriti kella 4.33-ks. Piirissaarel hävis tules kolm elumaja ja vanausuliste palvela. – Delfi Rahva häääl 16.05.2016, <http://rahvahaal.delfi.ee/news/pildid/fotod-sundmuskohalt-piirissaarel-h...> ^[7] (vaadatud 11.06.2019).

Päästjad suutsid leekides palvelast suurema osa ikoonidest küll välja tuua, ent pühapildid said ulatuslikke tule-, kustutusvee- ja kuumakahjustusi.

Palvelas asus kokku 40 kunstimälestist: 31 puitalusel ikooni ja kolm puitalusel risti, üks metallalusel ikoon ja neli metallalusel risti ning üks evangeelium. Lisaks asus palvelas veel hulganisti mittemälestisi, millest kõige märkimisväärsema osa moodustas hinnaline raamatupäränd. Muinsuskaitseameti kunstimälestiste peainspektor Linda Lainvoo põlengujärgselt koostatud vaatlusprotokoll, meilivahetus Muinsuskaitseameti kunstimälestiste vaneminspektor Grete Nilpiga. Kõik päästetud kunstimälestised ja muu palvelast pärit materjal viidi kohaliku jäätmejaama abiruumi [ill 5 ^[8]]. Muinsuskaitseametnike esmaseks ülesandeks oli tuvastada mälestised ja määrata nende seisukord. Kolmekümne kahest ikoonist hävis kuus ning kahe asukohta ei suudetud kindlaks määrata (ilmselt hävisid need täielikult).

Põlengus kannatada saanud ikoonide avariiline seisukord nõudis edasiste kahjustuste tekke peatamiseks kiiret sekkumist. Ikoonide värvi- ja krundikiht oli hakanud kuumuse ning kustutusvee tõttu ulatuslike osadena aluselt irduma. 2016. aasta juunikuus toimus avariitööde I etapp – ikoonide ohutu transportimine saarelt mandrile. 81MKA, A-12728: Tartu maakond, Piirisaare vald, Piiri küla. Piirisaare vanausuliste palvela kunstimälestiste konserveerimistööde tegevuskava. „Tule- ja vee kahjustus kunstiteosel – konserveaator kui päästja“, 2016. Viljar Visseli juhtimisel viisid evakueerimistööd läbi SA Eesti Vabaõhumuuseumi Konserveerimis- ja digiteerimiskeskuse Kanut (edasipidi lühidalt: Kanut) maali, puidu ja metalli konserveerimise osakonna konserveaatorid Üüve Vahur, Marika Mängel ja Mart Verevmägi. Kõik puitalusel ikoonid ja ristid (kokku 23) kaeti profülaktilise kleebisega ja transporditi spetsiaalsetes kastides ja raamidel mandrile.

Paralleelselt ikoonide päästetöödega tegelesid Rahvusarhiivi spetsialistid hinnalise raamatupärandi kahjustuste hindamise ja leviku tõkestamisega. Köidete taastamises osalesid veel Eesti Rahva Muuseumi, Tartu Ülikooli Raamatukogu ja Eesti Rahvusraamatukogu konserveaatorid. Piirisaare palvelaja raamatute päästmine ja konserveerimine. – Rahvusarhiivi ajaveeb 9.09.2016, <https://blog.ra.ee/piirisaare-palvelaja-raamatute-paastmine-ja-konserve...> ^[9] (vaadatud 14.06.2019). Palvelas asunud evangeelium, mis oli ainsa köitena kunstimälestisena arvele võetud, konserveeriti Kanutis.

Kuu aega pärast põlengut kogunenud Muinsuskaitseameti kunstimälestiste eksperdinõukogu otsustas korraldada ikoonide konserveerimistalgud, mis koondaks kokku Eesti konserveerimiseriala spetsialistid.

Avariitööde II etapp – ikoonide konserveerimistalgud

24.–28. oktoobril 2016 toimusid SA Eesti Vabaõhumuuseumi setu talus viiepäevased konserveerimistalgud. Projektist võtsid osa Eesti Vabaõhumuuseumi, Eesti Kunstimuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi, Tartu Kunstimuuseumi, samuti Eesti Kunstiakadeemia ja Tartu Kõrgema Kunstikooli konserveaatorid ja üliõpilased, kokku üle 40 inimese [ill 6 ^[10]], [ill 7 ^[11]]. Eesti kontekstis oli ainuüksi talgute enda näol tegemist millegi erakordsega, sest esimest korda ajaloos tulid kokku professionaalsed konserveaatorid üle riigi, et üheskoos kiirkorras õnnetuse tagajärgedega tegeleda.

Konserveerimistalgutele seati kolm peamist eesmärki MKA, A-12728: Tartu maakond, Piirisaare vald, Piiri küla. Piirisaare vanausuliste palvela kunstimälestiste konserveerimistööde tegevuskava. „Tule- ja vee kahjustus kunstiteosel – konserveaator kui päästja“, 2016. :

- 1) mälestiste kahjustuste iseloomu ja ulatuse määramine ja hindamine;
- 2) mälestiste kahjustuste dokumenteerimine;

3) mälestiste kahjustuste stabiliseerimine.

Seega tuli talgutega peatada ikoonide edasine hävimine ja tasakaalustada nende hetkeseisukord. Seejärel hinnati eraldi iga ikooni olukorda. Iga konkreetse ikooni kahjustuste ulatust teades oli võimalik kavandada edasisi konserveerimis- või restaureerimistegevusi. Kahjustuste kaardistamisel analüüsiti 23 kunstimälestiste hetkeolukorda ning määrati kindlaks hävinenud ikoonide hulk MKA, A-12754: Tartu maakond, Piirissaare vald, Piiri küla. Piirissaare vanausuliste palvela kunstimälestised. Konserveerimistöde aruanne. Avariitööde II etapp, 2016. :

- 11 ikooni on võimalik restaureerida ja tulevikus palvelasse tagastada [ill 8 ^[12]];
- 4 ikooni on võimalik restaureerida, kuid pühakute näod on hävinenud [ill 9 ^[13]];
- 3 ikooni maalingu ülaosa on tõenäoliselt hävinenud, allosa aga säilinud [ill 10 ^[14]];
- 6 ikooni maaling on tõenäoliselt suuremas osas hävinenud [ill 11 ^[15]].

Pärast avariitööde II etappi pakiti kõik mälestised ja viidi hoiule kolme Eesti muuseumisse.

Ikoonide restaureerimine

Hetkeseisuga (suvi 2019) on 23 ikoonist restaureeritud/konserveeritud või töös kokku 12 ikooni. Nii mõnegi ikooni restaureerimistööd on pakkunud positiivse üllatuse. Tööde käigus on tulnud ilmsiks, et 2016. aasta talgute käigus on mitmele ikoonile antud hinnang osutunud ebatäpseks. Nimelt on näiliselt täiesti söestunud maalingukihti siiski võimalik välja puhastada. Ikoonide värvikihte on kuumuse ja otsese leegi eest kaitsenud paks värnitsakiht. Traditsiooniline linaseemneõli baasil kattekiht on kogu tule enda peale võtnud, värvikihid selle all on küll kohati moondunud/tuhmunud, ent ikooni terviku seisukohalt täiesti loetavad. Taoline avastus on tehtud juba kahe ikooni puhul. Kaks alljärgnevat näidet annavad lootust, et ka teised algselt hävinuks arvatud ikoonid võivad olla taastatavad sellisel määral, et need on võimalik tulevikus palvelasse tagastada.

1. „Ülestõusmine Põrguhauda laskumisega“, Mark Grigorjevitš Solntsev [ill 12 ^[16]]

Muinsuskaitseameti poolt 16. mail 2016 koostatud vaatlusprotokollis on selle ikooni kohta märgitud: „hävinenud“. Avariitööde II etapi konserveerimistöde aruande kohaselt on aga „maalingu ülaosa tõenäoliselt hävinenud, allosa aga säilinud“ [ill 13 ^[17]].

Antud ikoon valiti n-ö konserveerimistähtsaks, et näha, millise tulemuseni on võimalik konserveerida Piirissaare kunstimälestisi, millel on osa maalingukihist hävinenud, ent osa selgelt alles. Sarnases seisukorras on veel kaheksa ikooni. Sooviti luua pretsedent, kuidas teiste samalaadsete kahjustustega ikoonidega tulevikus edasi toimida.

Restaureerimiskontseptsiooni loomisel lähtuti objektist kui kunstiteosest, mitte kui sakraalsest esemest ning sellest tulenevalt seati eesmärgiks maalingu visuaalse terviku taastamine. Maalipinna järkjärgulisel puhastamisel tekkis lootus, et varem hävinuks arvatud ikooni ülaosa on siiski võimalik pea täies ulatuses välja puhastada [ill 14 ^[18]]. Pärast puhastamist ilmnes, et kattekihi alune maalipind on valdavalt osas säilinud. Sellest tulenevalt vajas ka algne restaureerimiskontseptsioon ümbermõtestamist. Ikoonile läheneti endiselt kui kunstiteosele, mitte kui sakraalsele objektile. Edasiste tööde planeerimisel lähtuti kahest peamisest kunstiteose väärtuskategooriast – ajaloolisest ja esteetilisest. Esteetiline väärtus koondab enda alla teose visuaalse loetavuse ja autori meisterlikkuse. Ajalooline aspekt seob teosega konkreetse autori, asukoha, kindla aja, autentsuse ja originaali mõisted. Respekterides teose autentsust ja autori originaalkihte järgiti konservaatore omaloomingu vältimiseks kindlaid põhimõtteid. Esialgse kontseptsioonis välja toodud originaalmaterjali väärtustamisele ja edasiste võimalike konserveerimistöde mittetõkestamisele lisandus kolmas printsiip. Kuna teosel esinesid ulatuslikud krundi- ja värvikihihaod [ill 15 ^[19]], otsustati, et konservaatore poolne sekkumine peab olema visuaalselt kergesti äratuntav, samas maalingu terviku seisukohalt vaevumärgatav. K. Aas, Piirissaare vanausuliste palvela ikoonid – põlengust restaureerimiseni. Magistritöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Muinsuskaitse ja konserveerimise osakond, 2018.

Sellest lähtuvalt otsustati kaod toonida akvarellidega tratteggio tehnikas [ill 16 ^[20]], [ill 17 ^[21]], mis välistaks neutraaltoonis ja puidupinda imiteerivad toneeringud. Muinsuskaitseametiga nõu pidades leiti, et säärane lahendus ei tohiks takistada ikooni kasutamist sakraalses funktsioonis. Tratteggio tugineb Cesare Brandi filosoofia aluseks oleval printsiibil, mis peab kunstiteose ajaloolist ja esteetilist mõõdet võrdväärteteks. Sakraalses tegevuses kasutatava ikooni puhul pole ajaloolisuse ja autentsuse väärtused materiaalses mõttes olulised, teiselt poolt hoiab aga kunstimälestise staatus antud väärtusi just au sees. Tratteggio tehnikas toonimine koosneb peentest üksteisega paralleelselt asetsevatest põhitoonides (punane-kollane-sinine) vertikaaljoontest, mis viiakse ümbritseva originaaliga ühte tonaalsusesse [ill 18 ^[22]]. Sel viisil sulandub toneering distantsilt vaadatuna optiliselt originaalteose vormi, moodustades sellega ühtse pildilise terviku [ill 19 ^[23]]. Lähivaatlusel jääb restauraatori lisandus originaalteosest siiski selgesti eristatavaks.

2. „Smolenski Jumalaema“, G. J. Frolovi koolkond [ill 20 ^[24]]

Ikooni olemus sõltub tugevalt tema välimusest ja maalingu olukorrast. Kui ikooni välimus muutub, muutub ka ikooni olemus. Pühapildi kõige olulisemad funktsioonid ei kannu enam oma eesmärki ja ikooni sakraalne kasutatavus kaob. Usklik ei saa leida lohutust ega tuge pühapildist, millel kujutatu on moonutatud või hävinenud. Põlenud näoga Neitsi Maarja ei vii usklikku kõrgemasse hingelisse seisundisse, pigem tekitab see temas õudu. Muinsuskaitseameti kunstimälestiste peainspektor Linda Lainvoo tõi ühes põlengujärgselt antud intervjuus välja kujundliku võrdluse: nii, nagu Piirissaare palvela põlengut kajastavates uudislugudes ei näidatud kordagi põlenud ikoone, ei näidata avalikkusele fotosid ka autoavariis hukkunud inimestest. Kunstimälestiste peainspektor: meie kirikud on väga rikkad kunstimälestiste poolest. – Terevisioon, ETV, https://etv.err.ee/v/meelelahutus/terevisioon/terevisiooni_lood/8d82488b... ^[25] (vaadatud 06.11.2019).

Avariitööde II etapi konserveerimistöõde aruandest leiab järgmise teate: „Näopiirkonnas on värvikiht kuumuse mõjul mustunud ja tahmunud ning esineb palju aluspinnalt irdunud värvikadusid“ [ill 21 ^[26]].

Eelnevalt kirjeldatud ikooni restaureerimisel tehtud avastus andis lootust, et ehk on ka antud ikoonil Jumalaema pale söestunud kihi all säilinud. Usku suurendasid ikoonist tehtud infrapunafotod [ill 22 ^[27]], millel on silmade, suu ja nina piirjooned selgelt loetavad. Maalipinnalt söestunud kattekihi eemaldamise käigus tulidki näo piirjooned arusaadavalt välja.

Värvitoonide gradatsioon on küll kuumuse tõttu kadunud, ent Jumalaema pale on täiesti loetav [ill 23 ^[28]].

Mis saab ikoonidest edasi? Muinsuskaitseameti kunstimälestiste peainspektor Linda Lainvoo sõnusti on lõplik (ideaal)eesmärk ikoonide eksponeerimine algses kontekstis ehk Piirissaare palvelas. Samas palvelat enam ei ole ning pole ka teada, millal ja kas üldse uus ehitatakse. Mis saab edasi ikoonidest, mis ei ole kasutatavad usulistel eesmärkidel? Välja on käidud mitmeid mõtteid näitusest kuni vastavasisulise muuseumi loomiseni. Kohalikku kogukonda kaasates tuleb läbi mõelda, mida teha ikoonidega, mille kahjustused on nii suured, et neid pole enam võimalik tervikuna restaureerida, kuid mis on samas säilinud piisaval määral, et mälestise tunnuseid mitte minetada. Kunstimälestiste puhul puudub universaalne mälestise tunnuseid ja mittetunnuseid mõõtev skaala. Mittemälestiseks tunnistamine on alati seotud konkreetsest objektist lähtuva arutelu ja kaalumisega, mis lõpuks ei pruugigi konsensusliku otsuseni viia. Kunstimälestise mittemälestiseks tunnistamine on Muinsuskaitseameti praktikas pigem erandlik otsus. Ka Linda Lainvoo on arvamusel, et kui kunstimälestisest on säilinud

kasvõi fragment, on see endiselt osa mälestisest.

Põlenguga kaasnes suur avalikkuse huvi, mis andis võimaluse selgitada konserveerimise ning muinsuskaitse toimimist ja eripära. Meediakajastus võimaldas tõsta üldist teadlikkust Eestis leiduvast erisugusest kultuuripärandist ning seda varitsevatest ohtudest. Lisaks andis meediahuvi Muinsuskaitseametile, kellele pahatihti omistatakse negatiivne kuvand, võimaluse selgelt näidata oma vajalikkust ja tegelikku eesmärki kultuurimälestiste kaitsmisel. Tänu Muinsuskaitseameti kiirele reageerimisele suudeti märkimisväärne osa Piirissaarel asuvast pärandist päästa. Kui ikoonidel oleks puudunud kunstimälestise staatusega kaasnev riigipoolne kaitse, oleks nende saatus olnud mitmeid kordi kurvem.

Kanutis restaureeritud või veel töös olevad ikoonid:

1. „Kõikide Kurbade Rõõmu Jumalaema“, reg. nr 21664 [ill 24 ^[29]]

Konservaator: Kristina Aas

2. „Ülestõusmine Põrguhauda laskumisega“, reg. nr 21667 [ill 25 ^[30]]

Konservaator: Kristina Aas

3. „Kõikide Kurbade Rõõmu Jumalaema nelja evangelistiga“, reg. nr 21668 [ill 26 ^[31]]

Konservaator: Kristina Aas

4. „Nikolai Imetegija kaheteistkümnne elustseeni ja nelja pühakuga“, reg. nr 21665 [ill 27 ^[32]]

Konservaator: Ingrid Pihelgas

5. „Sissesõit Jeruusalemma“, reg. nr 21656 [ill 28 ^[33]]

Konservaator: Marika Mängel

6. „Kristuse sündimine“, reg. nr 21663 [ill 29 ^[34]]

Konservaator: Üüve Vahur

7. „Püha Vaimu väljavalamine“, reg. nr 21670 [ill 30 ^[35]]

Konservaator: Marika Mängel

8. „Tihvini Jumalaema“, reg. nr 21662 [ill 31]

Konservaator: Egle MikkoE. Mikko, „Tihvini Jumalaema“ ikooni uuringud ja konserveerimine. Lõputöö. Tartu: Tartu Kõrgema Kunstikooli maaliosakond, 2017. Juhendajad: Marike Laht ja Mariliis Vaks

9. „Smolenski Jumalaema“, reg. nr 21657 [ill 32 ^[36]]

Konservaator: Kristina Aas

Restaureeritud väljaspool Kanutit:

10. „Prohvet Eelija“, reg. nr 21666 [ill 33 ^[37]]

Konservaator: Malle-Reet Heidelberg

11. „Apostlid Peetrus ja Paulus“, reg. nr 21680 [ill 34 ^[38]]

Konservaator: Malle-Reet Heidelberg

12. „Maarja kuulutus“, reg. nr 21660 [ill 35 ^[39]]

Konservaator: Kristel-Kai KooskoraK.-K. Kooskora, Ikooni „Maarja Kuulutus“ konserveerimine. Lõputöö. Tartu: Tartu Kõrgema Kunstikooli maaliosakond, 2018. Juhendajad: Marike Laht ja Merike Kallas

Viited:

1. J. Plaat, Vene vanausulised ja nende pühakojad Eestis. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2016, lk 114–119.

2. Kultuurimälestiste riiklik register,

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=21668> ^[3]

(vaadatud 11.06.2019).

3. Piirissaarel hävis tules kolm elumaja ja vanausuliste palvemaja. – Delfi Rahva hääl 16.05.2016, <http://rahvahaal.delfi.ee/news/pildid/fotod-sundmuskohalt-piirissaarel-h...> [7] (vaadatud 11.06.2019).

4. Muinsuskaitseameti kunstimälestiste peainspektor Linda Lainvoo põlengujärgselt koostatud vaatlusprotokoll, meilivahetus Muinsuskaitseameti kunstimälestiste vaneminspektor Grete Nilpiga.

5. 81MKA, A-12728: Tartu maakond, Piirisaare vald, Piiri küla. Piirissaare vanausuliste palvela kunstimälestiste konserveerimistöde tegevuskava. „Tule- ja vee kahjustus kunstiteosel – konservaator kui päästja“, 2016.

6. Piirissaare palvemaja raamatute päästmine ja konserveerimine. – Rahvusarhiivi ajaveeb 9.09.2016, <https://blog.ra.ee/piirissaare-palvemaja-raamatute-paastmine-ja-konserve...> [9] (vaadatud 14.06.2019).

7. MKA, A-12728: Tartu maakond, Piirisaare vald, Piiri küla. Piirissaare vanausuliste palvela kunstimälestiste konserveerimistöde tegevuskava. „Tule- ja vee kahjustus kunstiteosel – konservaator kui päästja“, 2016.

8. MKA, A-12754: Tartu maakond, Piirissaare vald, Piiri küla. Piirissaare vanausuliste palvela kunstimälestised. Konserveerimistöde aruanne. Avariitööde II etapp, 2016.

9. K. Aas, Piirissaare vanausuliste palvela ikoonid – põlengust restaureerimiseni. Magistr töö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Muinsuskaitse ja konserveerimise osakond, 2018.

10. Kunstimälestiste peainspektor: meie kirikud on väga rikkad kunstimälestiste poolest. – Terevisioon, ETV, https://etv.err.ee/v/meelelahutus/terevisioon/terevisiooni_lood/8d82488b... [25] (vaadatud 06.11.2019).

11. E. Mikko, „Tihvini Jumalaema“ ikooni uuringud ja konserveerimine. Lõputöö. Tartu: Tartu Kõrgema Kunstikooli maaliosakond, 2017.

12. K.-K. Kooskora, Ikooni „Maarja Kuulutus“ konserveerimine. Lõputöö. Tartu: Tartu Kõrgema Kunstikooli maaliosakond, 2018.

Avaleht | Kolleegium

Kõik pildid on autoriõigusega kaitstud.

SA Eesti Vabaõhumuuseum Konserveerimis- ja digiteerimiskeskus Kanut
kanut@evm.ee

Source URL: <https://renovatum.ee/autor/piirissaare-palvela-ikoonid-polengust-restaureerimiseni>

Links

[1] <https://renovatum.ee/autor/kristina-aas>

[2] <https://renovatum.ee/node/1065>

[3] <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=21668>

[4] <https://renovatum.ee/node/1066>

[5] <https://renovatum.ee/node/1067>

[6] <https://renovatum.ee/node/1068>

[7] <http://rahvahaal.delfi.ee/news/pildid/fotod-sundmuskohalt-piirissaarel-havis-tules-kolm-elumaja-ja-vanausuliste-palvemaja?id=74533719>

[8] <https://renovatum.ee/node/1069>

[9] <https://blog.ra.ee/piirissaare-palvemaja-raamatute-paastmine-ja-konserveerimine/>

[10] <https://renovatum.ee/node/1070>

[11] <https://renovatum.ee/node/1071>

- [12] <https://renovatum.ee/node/1072>
- [13] <https://renovatum.ee/node/1073>
- [14] <https://renovatum.ee/node/1074>
- [15] <https://renovatum.ee/node/1075>
- [16] <https://renovatum.ee/node/1076>
- [17] <https://renovatum.ee/node/1077>
- [18] <https://renovatum.ee/node/1078>
- [19] <https://renovatum.ee/node/1079>
- [20] <https://renovatum.ee/node/1080>
- [21] <https://renovatum.ee/node/1081>
- [22] <https://renovatum.ee/node/1082>
- [23] <https://renovatum.ee/node/1083>
- [24] <https://renovatum.ee/node/1084>
- [25] https://etv.err.ee/v/meelelahutus/terevisioon/terevisiooni_lood/8d82488b-fded-4235-b96b-ee5fb43859c3/kunstimestiste-peainspektor-meie-kirikud-on-vaga-rikkad-kunstimestiste-poleest
- [26] <https://renovatum.ee/node/1085>
- [27] <https://renovatum.ee/node/1086>
- [28] <https://renovatum.ee/node/1087>
- [29] <https://renovatum.ee/node/1088>
- [30] <https://renovatum.ee/node/1089>
- [31] <https://renovatum.ee/node/1090>
- [32] <https://renovatum.ee/node/1091>
- [33] <https://renovatum.ee/node/1092>
- [34] <https://renovatum.ee/node/1093>
- [35] <https://renovatum.ee/node/1094>
- [36] <https://renovatum.ee/node/1095>
- [37] <https://renovatum.ee/node/1096>
- [38] <https://renovatum.ee/node/1097>
- [39] <https://renovatum.ee/node/1098>